

Przeglądy i komentarze

BADANIA LUDNOŚCIOWO-OSADNICZE W NIEMIECKIEJ REPUBLICE FEDERALNEJ

Problematyka ludnościowo-osadnicza wchodzi w skład tematyki badawczej rozmaitych dyscyplin: socjologii, demografii, geografii zaludnienia i osadnictwa, urbanistyki, historii itp. Tu ograniczymy się do omówienia badań geograficznych, podejmowanych w NRF w ramach tzw. *Raumforschung* oraz niektórych badań wchodzących w krąg zainteresowań instytucji zajmujących się problematyką wschodnią — *Ostforschung*.

Kolejno omówione zostaną badania ludnościowe, typologie gmin stojące niejako na pograniczu badań ludnościowych i osadniczych, a wreszcie badania nad osadnictwem.

A. BADANIA LUDNOŚCIOWE

Studia te prowadzone są głównie w ramach badań przestrzennych, przy czym zwłaszcza duże zainteresowanie problematyką ludnościową wykazuje instytut w Bad Godesberg. Ze względu na tematykę badania ludnościowe podzielić można na kilka grup.

a. Ruchy ludności. Należą tu przede wszystkim prace, poświęcone wewnętrznym wędrowkom w NRF. Publikowane w serii „Mitteilungen” Instytutu Badań Przestrzennych, zawierały szczegółową charakterystykę migracji w latach 1950—1953, następnie zostały zaniechane m. in. ze względu na wysokie koszty². Obok tych bardzo szczegółowych ujęć analitycznych spotykamy również próby ujęć syntetycznych czy to dla poszczególnych krajów, czy też dla całego państwa³, przy czym E. Buchholz pokusił się nawet o próbę objęcia obu państw niemieckich⁴. Dość specjalny charakter ma praca O. Boustedt, który na przykładzie Bawarii próbuje określić typy rozwojowe gmin, wyróżniając ogólnie gminy rosnące, stagnujące i malejące⁵. Badacze zachodniemieccy sporo uwagi poświę-

¹ Ta dość charakterystyczna dla Niemiec dyscyplina zaczęła się rozwijać w okresie międzywojennym w związku z rozwojem planowania regionalnego, które potrzebowało odpowiedniego rozeznania w stanie istniejącym. Obecnie w NRF działają m. in. Państwowy Instytut badań przestrzennych w Bad Godesberg (*Institut für Raumforschung*) oraz akademii w Hanowerze (*Akademie für Raumforschung und Landesplanung*). Te dwie instytucje publikują wspólnie kwartalnik „Raumforschung und Raumordnung”.

² K. Horstmann, W. Nellner, Die Wanderungen im Bundesgebiet 1950, Die Bevölkerungsdichte im Bundesgebiet und ihre Entwicklung. „Mitteilungen aus dem Inst. für Raumforschung“, z. 14, II wyd. 1952, s. 1—14 i 15—38. Pierwsza część zawiera również ogólną charakterystykę wędrowek w latach powojennych. W. Nellner, Die Wanderungen im Bundesgebiet 1951. „Mitt.“, z. 18, 1951, s. 45 — K. Schwarz, W. Nellner, Die Wanderungen im Bundesgebiet 1952. „Mitt.“, z. 26, 1954, s. 86 — K. Schwarz, W. Nellner, Die Wanderungen im Bundesgebiet 1953. „Mitt.“, z. 30, 1956, s. 106 — K. Schwarz, Die Wanderungsbilanz der kleineren Verwaltungsbezirke und die Binnenwanderung in den Landkreisen 1952. „Informationen“. Inst. für Raumforschung, 1954, z. 39/40, s. 586—590.

³ G. Müller, Regionale Bevölkerungsentwicklung 1950—56. „Informationen“, 1957, nr 13, s. 339—344. — H. Evers, Bevölkerungsentwicklung im Bundesgebiet 1950 bis 1957 nach Gemeindegrößenklassen. „Informationen“, 1958, nr 13, s. 354—360.

⁴ E. W. Buchholz, Die regionale Bevölkerungsentwicklung im Mittel- und Westdeutschland 1946—1955. „Raumforsch. u. Raumordnung“, 15, 1957, z. 3/4, s. 202—205.

⁵ O. Boustedt, Wachsende, stagnierende, schrumpfende Gemeinden. Die Analyse der regionalen Bevölkerungsentwicklung auf dem Wege der Typisierung. „Raumforsch.- u. Raumordnung“, 15, 1957, z. 3/4, s. 134—145.

cają również ludności NRD, którą uparcie określają terminem „Strefa ra-dziecka” lub Niemcy Środkowe (*Mitteldeutschland*)⁶. Prace poświęcone rozwo-jowi ludności innych krajów są stosunkowo nieliczne w wydawnictwach *Raum-forschung*⁷, częściej spotykamy je w publikacjach czysto geograficznych⁸.

Warto natomiast zwrócić uwagę na działalność instytutu w Bad Godesberg, który publikuje tzw. tekę powiatową (*Kreismappe*). Są to arkusze, zawierające rozmaite informacje statystyczne dotyczące poszczególnych powiatów, przy czym arkusze te gromadzone są w odpowiednich teczkach. Zapoczątkowana po r. 1950 (oparta na danych spisu z r. 1950), wspomniana Teka składała się początkowo z 6 arkuszy (1. Ludność i powierzchnia, 2. Gospodarstwa domowe i stosunki mieszkaniowe, 3. Rolnictwo i leśnictwo, 4. Zajęcia pozarolnicze, 5. Obroty, po-datki, zaopatrzenie i inne, 6. Liczby strukturalne i porównawcze), po czym uzu-pełniona została dwoma arkuszami, zawierającymi odpowiednie informacje za lata późniejsze. Teka wydawana jest zaledwie w kilku egzemplarzach, które do-starczane są zainteresowanym instytucjom administracyjnym i planistycznym.

Jeśli chodzi o studia ludnościowe, to trzeba na koniec wspomnieć o pracach poświęconych problemom wyrównywania dysproporcji ludnościowych w NRD i przesiedleń wewnętrznych. Należy tu ogólne opracowanie E. Dittricha i G. Müll-lera⁹, wydane w serii wykładów Instytutu Badań Przestrzennych oraz zbiorowa praca na temat wyrównania bilansu ludnościowego (*Bevölkerungsausgleich*) również wydana w Bad Godesberg¹⁰.

- b. Badania nad przesiedleńcami. Należą tu bardzo liczne prace, zwłaszcza socjologiczne. Tu zwróćmy pokrótce uwagę na te prace, które wysu-wając na pierwsze miejsce przestrzenny aspekt zjawisk, łączą się z całokształ-tem studiów ludnościowych, podejmowanych w ramach *Raumforschung*. Prace te powstają głównie w kręgu instytutu w Bad Godesberg, który niemal od po-czątku swego istnienia zajmował się problematyką przesiedleńców. Jest rzeczą interesującą, iż badania podejmowane są pod hasłem adaptacji przesiedleńców i roli nowych społeczności, składających się z ludności mieszanej. Stoi to w sprzeczności z polityką zwłaszcza politycznych organizacji przesiedleńców, starających się o podtrzymanie stanu tymczasowości.

Już w r. 1950 wydany został obszerny zeszyt, zawierający 24 na ogół krótkie artykuły informacyjne lub określające problematykę badań oraz podające ze-stawienie bibliografii¹¹. W dn. 13 I 1951 Instytut Badań Przestrzennych w Bad Godesberg zorganizował specjalną konferencję poświęconą tym zagadnieniom.

⁶ D. Storbeck, Regionale Bevölkerungsentwicklung im sowjetisch besetzten Gebiet Deutschlands von 1950 bis 1956. „Informationen“, 1957, nr 17, s. 429–448. — D. Storbeck, Wanderungen der Bevölkerung Mitteldeutschlands von 1953 bis 1956. „Informationen“, 1958, nr 14, s. 365–389. — Die Bevölkerungsentwicklung der grossen Städte in der Sowjetischen Besatzungszone. „Informationen“, 1957, nr 11, s. 267–283. — D. Storbeck, Die Bevölke-rungsentwicklung Mecklenburgs seit dem Kriege. „Raumforsch. u. Raumordn.“, 15, 1957, s. 41–44.

⁷ Np. K. Horstmann, Die Binnenwanderung in den Ländern Europas. „Raumforsch. u. Raumordn.“, 15, 1957, z. 4, s. 193–202. — A. Görner, Die Sozialstruktur der SSSR. „Infor-mationen“, 1957, z. 11, s. 284–298.

⁸ Dla przykładu przytoczyć tu można: 1. Leister, Ursachen und Auswirkungen der Entvölkerung von Eire zwischen 1841 und 1951. „Erdkunde“, 10, 1956, nr 1, s. 54–68. — K. Schrö-der, Bevölkerungsgographische Probleme im Grenzraum der USA gegenüber Mexico. „Die Erde“, 87, 1956, nr 3/4, s. 229–264. — J. Zimmerman Studien zur Anthropogeographie Amazoniens. „Bomer Geogr. Abhandl.“, t. 21, 1958, s. 96. — L. Waibel, Die Europäische Kolonisation Südbrasilien. „Colloquium Geographicum“, s. 152, 1955, z. 4.

⁹ E. Dittrich, Probleme der Umsiedlung in Westdeutschland. „Vorträge“, nr 2, 1951. — G. Müller, Raumforschung und Umsiedlung. „Vorträge“, nr 3, 1951.

¹⁰ „Grundgedanken zu einem Bevölkerungsausgleich in der Bundesrepublik Deutschland“, Denkschrift des Instituts für Raumforschung, II wyd., 1950, s. 46.

¹¹ „Das Deutsche Flüchtlingsproblem“. Sonderheft der Zeitschrift für Raumforschung“. Bad Godesberg 1950.

Obszerne sprawozdanie zostało powielone¹². W tym samym roku ukazały się dalsze prace i ekspertyzy¹³, wśród których na specjalną uwagę zasługuje opracowanie Elizabeth Pfeil, która daje przegląd wykonywanych badań i formuluje program badawczy¹⁴. Ta sama autorka wraz z E. W. Buchholzem przeprowadziła w dwu średniej wielkości miastach (Husum i Memmingen) badania nad adaptacją przesiedleńców. Rezultaty tych badań jak również pewne uogólniające wnioski ogłoszone zostały w serii wydawnictw instytutu w Bad Godesberg¹⁵. Dążąc do rzucenia problematyki na szersze tło badacze, związani z omawianym instytutem, zajmują się również zagadnieniami migracji i przesiedleńców w innych krajach, przy czym szczególnie zainteresowali się Finlandią¹⁶.

W związku z tym, że w statystyce niemieckiej przesiedleńcy systematycznie traktowani są odrębnie, chociaż od 15 lat mieszkają już w NRF, możliwe są studia specjalne, ograniczone do tej kategorii ludności, przy czym zalicza się tu nie tylko ludzi przesiedlonych faktycznie, lecz również ich dzieci, co zgodnie z tendencjami rewizjonistyczno-politycznymi ma sprawić, że problem przesiedleńców, teoretycznie rzecz biorąc, nigdy nie wygaśnie¹⁷.

Jak wspominałem, prace na temat przesiedleńców są bardzo liczne¹⁸, przy czym niektórzy autorzy interesują się również problematyką przesiedleńców w NRD¹⁹, gdzie zagadnienia te traktowane są w sposób właściwy.

Na marginesie dodać należy, iż w pewnym sensie z problematyką przesiedleńców wiązały się rozważania na temat możliwości emigracji z rzekomo przeludnionych Niemiec. Rozważania te szczególnie często przed r. 1950, całkiem zarzucono później, gdy gospodarcza *prosperity* zdezaktualizowała zagadnienie emigracji.

- c. Problemy ludnościowe polskich Ziemi Zachodnich. Podobnie jak zagadnienia gospodarcze, polityczne, kulturalne itp., problemy te interesują przede wszystkim badaczy skupionych wokół instytutów zajmujących się badaniem zagadnień wschodnich (*Ostforschung*), wśród których na czoło wysuwają

¹² „Die Wirtschaftliche und geistige Wiedereingliederung der Ostvertriebenen im Lichte neuer Forschungen“.

¹³ E. Dittlich, Die Wiedereingliederung der Flüchtlingsindustrie in die Wirtschaft der Bundesrepublik. „Vorträge“ 1951. — Die Umsiedlung der Heimatvertriebenen in der Bundesrepublik Deutschland“. Gutachten des Instituts für Raumforschung Bonn in Verbindung mit dem Soziographischen Institut an der Universität Frankfurt am Main, 1951, s. 60.

¹⁴ E. Pfeil, Thema und Wege der deutschen Flüchtlingsforschung. „Mitteilungen aus dem Inst. für Raumforsch.“ z. 6, 1951, s. 39.

¹⁵ E. Pfeil, E. W. Buchholz, Von der Kleinstadt zur Mittelstadt. Städtewachstum durch Vertriebenenwanderung. „Mitteilungen aus dem Inst. für Raumforsch.“, z. 32, 1957, s. 41. — E. Pfeil, E. W. Buchholz, Eingliederungschancen und Eingliederungserfolge. Regionalstatistische Analysen der Erwerbstätigkeit, Berufsstellung und Behausung der Vertriebenen. „Mitteilungen...“ z. 35, 1958, s. 196, 8 map.

¹⁶ A. v. Gadolin, Das Flüchtlingsproblem in Finnland. „Mitteilungen“ z. 15. Por. także: opracowanie zbiorowe, „Europa und die deutschen Flüchtlinge „Wissenschaftliche Schriftenreihe des Instituts zur Förderung öffentlicher Angelegenheiten“. T. 11. Frankfurt am Main 1952, s. 141.

¹⁷ W. Nellner, Verteilung der Vertriebenen und Bevölkerungsausgleich im Bundesgebiet. „Raumforsch. u. Raumordn.“, 13, 1955, z. 2, s. 77—84. — W. Nellner, „Die Wanderungsbilanz der Vertriebenen und Zugewanderten in den Kreisen des Bundesgebiets. „Informationen des Inst. für Raumforschung“, 1956, z. 16, s. 407—417.

¹⁸ F. Edding i in., Das deutsche Flüchtlingsproblem. Neue Unterlagen zur Beurteilung der Bevölkerungsstruktur und der regionalen Lastenverteilung. Kiel 1949, s. 86 — H. Schlenger, Das deutsche Flüchtlingsproblem. „Erdkunde“, 7, 1953, z. 1, s. 58—60. — G. Albrecht, Die wirtschaftliche Eingliederung der Heimatvertriebenen in Hessen. Schriften d. Vereins f. Sozialpolitik“, NF. 7, II Untersuchungen zum deutsche Vertriebenen u. Flüchtlingsproblem. Abt. 2, Berlin 1954, s. 184. — F. Edding. Die wirtschaftliche Eingliederung der Vertriebenen u. Flüchtlinge in Schleswig-Holstein. Untersuchungen zum deutschen Vertriebenen u. Flüchtlingsproblem, Abt. 2, „Schriften des Vereins für Sozialpolitik“ NF, t. 7/V. Berlin 1955, s. 129.

¹⁹ P. H. Seraphim, Die Heimatvertriebenen in der sowjetischen Besatzungszone. „Schriften des Vereins für Sozialpolitik“. NF, 7/I. Berlin 1954, s. 202.

się J. G. Herder-Institut w Marburgu i Osteuropa-Institut w Berlinie zachodnim. W serii prac tego drugiego wydana została praca H. J. von Koerbera poświęcona problemom ludnościowym polskich Ziem Zachodnich w latach 1945—1956²⁰. Prasa ta wykorzystuje liczne studia szczegółowe²¹, których znaczna część wchodzi w skład monografii regionalnych, publikowanych licznie w NRF²².

Należy zaznaczyć, iż problemy ludnościowe Polski budziły zainteresowanie badaczy niemieckich także w okresie obu okupacji i między wojnami światowymi. Obecnie obserwujemy w NRF nawrót zainteresowania sprawami ludnościowymi w Polsce tych czasów, przy czym usiłuje się dokonywać podsumowań w zakresie pewnych wybranych zagadnień, podsumowań robionych oczywiście z pozycji rewizjonistycznych²³.

B. TYPOLOGIE GMIN

Na pograniczu badań ludnościowych i osadniczych stoją typologie gmin, wykonywane zarówno w środowisku geografów jak i specjalistów badań przestrzennych.

Jednym z głównych zadań, jakie postawili obecnie przed sobą geografowie w NRF, jest regionalizacja geograficzno-gospodarcza, której podstawą jest typologia regionów, przedstawiana w dość szczegółowej skali, oparta zasadniczo na jednostkach gminnych. Szczegółowsze informacje na ten temat zawarte są w licznych pracach publikowanych, wśród których na szczególną uwagę zasługują wydawnictwa Państwowego Instytutu Geograficznego (*Bundesanstalt für Landeskunde*) w Remagen²⁴. Przy typologiach tego rodzaju uwzględniane są rozmaite kryteria, głównie gospodarcze, ale i ludnościowe.

Kryteria ludnościowe natomiast wysuwają się na czoło w typologiach, opracowywanych w ramach badań przestrzennych. Bierze się w nich pod uwagę przede wszystkim strukturę zatrudnienia ludności i dzieli gminy na rolnicze i nierolnicze, następnie strukturę społeczną mieszkańców, a w niektórych przypadkach pewne

²⁰ H. J. von Koerber, Die Bevölkerung der deutschen Ostgebiete unter polnischer Verwaltung. Eine Untersuchung der Bevölkerungsvorgänge und -probleme seit 1945. Osteuropa-Institut. „Wirtschaftswissenschaftliche Veröffentlichungen“. T. 6. Berlin 1958, s. 233. Szczegółowszą charakterystykę pracy zawiera rec. L. Kosińskiego, „Przegląd Zachodni“, 3/1959, s. 236.

²¹ W. Nellner, Die Vertreibungsverluste der Bevölkerung in den Ostgebieten des Deutschen Reiches. „Wirtschaft und Statistik“, 1956, 10, s. 496—498. — G. Rhode, Völker auf dem Wege. Verschiebungen der Bevölkerung in Ostdeutschland und Osteuropa seit 1947. Schriften des Schleswig-Holst. Geschichtslehrerverbandes. Kiel 1952. — R. Neumann, Die Lage der Deutschumreste im östlichen Mitteleuropa nach 1945. „Zeitschrift für Ostforschung“, 1952, 1. — G. Rhode, Die Deutschen im Osten seit 1945. „Zeitschrift für Ostforschung“, 1953, 3.

²² Dla przykładu wymienić tu można: G. Rhode, Die Ostgebiete des Deutschen Reiches. Würzburg, 4 wyd. 1957, s. 16/336. — R. Neumann, Ostpreussen unter polnischer und sowjetischer Verwaltung. Frankfurt/Berlin, 1956, s. 12/122. — R. Breyer, Ostbrandenburg Frankfurt/Berlin 1958, s. 110.

²³ T. Bierschenk, Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934—1939. Beihefte, zum Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. T. 10, s. 405. — R. Breyer, Das Deutsche Reich und Polen 1932—1937. Aussenpolitik und Volksgruppenfragen, Marburger Ostforschungen. T. 3, Würzburg 1955, s. 12/372. — Por. też w tym nr. artykuł S. Waszaka (przyp. red.).

²⁴ E. Meynen, Die wirtschaftsräumliche Gliederung Deutschlands. Aufgaben und Methode. „Berichte zur Deutschen Landeskunde“, 15, 1955, s. 94—104. W tym samym tomie znajduje się jeszcze szereg opracowań szczegółowych. — K. Hottes, Wirtschaftsräumliche Einheiten zwischen Hohes Venn und Niederrhein. „Berichte...“, 15, 1955, s. 103—109. — R. Klöpffer, Wirtschaftsräumliche Einheiten zwischen Eifel und Westerwald. „Berichte...“, 15, 1955, s. 109—115. — K. Hottes, Die wirtschaftsräumlichen Einheiten im nördlichen Rheinlande. Erläuterungen zu einer Karte. „Berichte...“, 15, 1955, s. 115—129. — O. Schlier, Vorschlag für eine wirtschaftsräumliche Gliederung des westlichen Deutschlands. „Berichte...“, 15, 1955, s. 129—132. — R. Klöpffer, Wirtschaftsräumliche Einheiten am Mittelrhein zwischen Eifel und Westerwald. Deutscher Geographentag. Hamburg 1955, s. 288—293. Trzy pierwsze prace wydano w specjalnym zeszycie, pt. „Arbeiten zur wirtschaftsräumlichen Gliederung Deutschlands.“

rechy funkcjonalne obszaru oraz rolę osiedla jako ośrodka lokalnego. Szereg prac opublikowano w specjalnym tomie sprawozdań z posiedzeń Akademii Badań Przestrzennych w Hanowerze, poświęconym zagadnieniom ekonomicznym²⁵. Również w wydanym pod auspicjami Akademii Atlasie planistycznym znajdziemy szereg map przedstawiających typy gmin²⁶.

W wydawnictwach geograficznych spotkać można jedynie nieliczne prace raczej referujące wyniki prac planistów czy ekonomistów²⁷. Mimo to typologie gmin są interesującym, oryginalnym dorobkiem badaczy niemieckich, mającym poważne znaczenie praktyczne i nie pozbawionym wartości naukowych.

C. BADANIA OSADNICZE

Podobnie jak przy badaniach ludnościowych również i tu ograniczamy się do krótkiej charakterystyki wybranych zagadnień koncentrując uwagę na dwu problemach, cieszących się szczególnym zainteresowaniem badaczy.

a. Ośrodki lokalne²⁸. Zapoczątkowane przez Christallera badania nad ośrodkami lokalnymi są obecnie kontynuowane w zmienionej postaci. Badaniami tymi, wykonywanymi głównie przez geografów, kieruje Komisja Geografii Niemiec (*Stadtgeographischer Arbeitskreis*) Centralnego Komitetu Geografii Niemiec (*Zentralausschuss für deutsche Landeskunde*). W jednym z komunikatów tej Komisji J. Körber przedstawił metodę pracy wykonanej w Palatynie-Nadrenii w ramach studiów nad podziałem Niemiec na strefy wpływu poszczególnych miast²⁹. Praca ta została niedawno opublikowana stając się przykładowym ujęciem tego typu³⁰. Sprawami metodycznymi zajmowali się liczni autorzy, zwłaszcza podejmujący dyskusję z Christallerem. Na tym miejscu warto wymienić nazwiska R. Klöppera i P. Schöllera, którzy spróbowali usystematyzować metody badawcze³¹, oraz H. Lehmana, którego interesował problem geograficznego przedstawiania badanych zjawisk³².

Stan badań nad ośrodkami lokalnymi w r. 1951 przedstawiono na zachodnioniemieckim zjeździe geograficznym we Frankfurcie³³. Większość wyników prac

²⁵ „Raum und Wirtschaft. Forschungs- u. Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung und Landesplanung“. T. III 1952. Bremen-Horn 1953. W tym tomie znajdują się m. in. artykuły: H. Lehmana, Zur Entwicklung der Gemeindetypisierung 1950—1952 s. 122—144, w którym omówione zostały porównawczo zachodnioniemieckie typizacje gmin, wykonane w latach 1950—1952 oraz W. Hüfnera, Wirtschaftliche Gemeindetypen, s. 43—57. — H. Lindego, Grundfragen der Gemeindetypisierung, s. 58—121, w których przedstawiono typizacje gmin Hesji i Dolnej Saksonii. Obie te prace recenzowane były w literaturze polskiej. (L. Kosiński, „Przegląd Geograficzny“, 29, 1957, z. 4, s. 822—823).

²⁶ Szlezwik-Holsztyn (t. III mapa 32), Hesja (t. IV mapa 4), Bawaria (t. V mapa 6), Palatynat-Nadrenia (t. VII mapa 16).

²⁷ F. Huttenlöcher, Funktionale Siedlungstypen. „Berichte zur Deutschen Landeskunde“, 7, 1949/50, s. 76—87. — M. Schwind, Typisierung der Gemeinden nach ihrer sozialen Struktur als geographische Aufgabe „Berichte...“, 8, 1950, s. 50—63. — P. Hesse, Über die Typologie des Raumes „Berichte...“, 9, 1950/51, s. 37—43.

²⁸ Niemcy używają terminu „Zentrale Orte“, adaptowanego również w literaturze obcej, np. w angielskiej (*Central Places*), a także w polskiej (Ośrodki centralne). Od niedawna jednak używa się u nas terminu „ośrodki lokalne“ dla podkreślenia roli tych środowisk w koncentrowaniu życia gospodarczego i kulturalno-społecznego otaczającego je zaplecza.

²⁹ J. Körber, Einzugsbereiche zentraler Orte. Bericht über eine Beispieluntersuchung in Rheinland Pfalz. „Mitteilung des Stadtgeographischen Arbeitskreises“, nr 3. „Berichte...“, 17, 1956, s. 98—113.

³⁰ E. Meynen, R. Klöpfer, J. Körber, Rheinland-Pfalz in seiner Gliederung nach zentralörtlichen Bereichen. „Forschungen zur deutschen Landeskunde“, 100, 1957, s. 367.

³¹ R. Klöpfer, Methoden zur Bestimmung der Zentralität von Siedlungen. Geogr. Taschenbuch 1953, s. 512—515. — P. Schölller, Stadt und Einzugsgebiet. Ein Geographisches Forschungsproblem und seine Bedeutung für Landeskunde. „Geschichte und Kulturalumforschung“. Studium Generale, 10, 1957, 10, s. 602—612.

³² H. Lehmann, Die zentralen Orte und ihre kartographische Darstellung. „Zeitschrift des Bayerischen Stat. Landesamts“, 83, 1951, 3/4, s. 16—22.

³³ Referaty opublikowano w tomie sprawozdawczym Deutscher Geographentag. Frankfurt 1951, Remagen 1952, s. 330.

badawczych opublikowano później, przy czym wyróżnić tu można kilka rodzajów ujęć: 1) prace o charakterze monografii regionalnych, obejmujących sieć osadniczą pewnych obszarów³⁴; 2) prace poświęcone poszczególnym miastom z wyekspozowaniem ich roli jako ośrodków lokalnych lub też z charakterystyką otoczkowych ośrodków lokalnych³⁵; 3) rozdziały monografii powiatów, charakteryzujące sieć ośrodków lokalnych na ich terenie³⁶; 4) mapy atlasu planistycznego, poświęcone ośrodkom lokalnym poszczególnych krajów³⁷.

- b. Granice miast. Problem definicji miasta budził od dawna zainteresowanie licznych badaczy. Również skomplikowane jest zagadnienie granicy miasta, linii, oddzielającej obszar zurbanizowany od jego zaplecza.

Zagadnienie to, posiadające dość istotne znaczenie praktyczne, skupiło przede wszystkim uwagę badaczy zgrupowanych w specjalnej Komisji Akademii Badań Przestrzennych w Hanowerze pod kierunkiem dra O. Boustedta, który tematu granic miast określono terminem „Stadt-Umland” poświęcił pracę o charakterze teoretycznym³⁸. Na podstawie jego koncepcji przedstawionej na przykładzie Bawarii wykonywana jest mapa regionów miejskich dużych miast (pow. 100 tys. mk), która ma się stać podstawą do szczegółowego opracowania materiałów przyszłego spisu ludności.

Obecnie już się ukazują prace na temat aglomeracji miejskich, których granice wyznaczane są metodą zbliżoną do Boustedta³⁹. Problematyka granic miast była tematem szeregu prac, wydawanych przez instytucje zajmujące się badaniami przestrzennymi⁴⁰, wśród prac geograficznych wymienić należy przede wszystkim artykuł P. H. Schulzego, podsumowujący niejako problematykę⁴¹ oraz zestawioną przez F. Höffmanna i R. Klöppera bibliografię przedmiotu⁴².

³⁴ H. Arnold, Das System der zentralen Orte in Mitteldeutschland. „Berichte zur Dt. Landeskunde“, 9, 1951, s. 353–362. — O. Boustedt, Zentrale Orte in Bayern. „Zeitschrift des Bayerischen Stat. Landesamts“, 84, 1952, 1/2, s. 1–6. — K. Hottes, Die zentralen Orte im oberbergischen Lande. „Forsch. z. Dt. Landeskunde“, 69, Remagen 1954, s. 144. — R. Klöp-per, Entstehung, Lage und Verteilung der zentralen Siedlungen im Niedersachsen. „Forsch. z. dt. Landeskunde“, 71, Remagen 1954, s. 105. — P. Schöller, Die rheinisch-westfälische Grenze zwischen Ruhr und Ebbegebirge. Ihre Auswirkungen auf die Sozial- und Wirtschafts-räume und die zentralen Funktionen der Orte. „Forsch. z. Dt. Landeskunde“ 72, Remagen, 1953, s. 143. — J. Kaltenhäuser, Taunusrandstädte im Frankfurter Raum. „Rhein-Main Forschungen“, 43, 1955, s. 340.

³⁵ W. Wöhlike, Bremervörde und sein Einzugsgebiet. „Göttinger Geogr. Abhandl.“ 12, 1952, s. 178. — R. Klöp-per, Der Einzugsbereich einer Kreisstadt. „Raumforsch. und Raumordnung“, 11, 1953, 2, s. 73–81. — K. Weigand, Rüsselsheim und die Funktion der Stadt im Rhein-Main-Gebiet. „Rhein-Main Forsch.“, 44, Frankfurt 1956, s. 202. — T. Kraus, Euskirchen als wirtschaftsgeographische Erscheinung. „Berichte z. Dt. Landeskunde“, 16, 1956, s. 45–58.

³⁶ Wszystkie monografie powiatów zawierają rozdziały o ośrodkach lokalnych. Por. np. S. Schneider, K. Künstler, Der Siegkreis. 1959, rozdz. VII. Funktionsbereiche und zentrale Einzugsbereiche, s. 249–269.

³⁷ Wydano mapy: Szlezwiku-Holsztynu (t. III, mapa 83), Hesji, (t. IV, mapa 78) i Bawarii t. V, mapy 33 i 64).

³⁸ O. Boustedt, Die Stadt und ihr Umland. „Raumforschung u. Raumordnung“, 11, 1953, z. 1, s. 20–29.

³⁹ J. Weinheimer, Ballungen. Versuch zur Bestimmung ihrer Grenzen und Intensität. „Raumforschung u. Raumordnung“, 15, 1955, z. 3/4, s. 146–150. G. Isenberg, Die Ballungsgebiete in der Bundesrepublik. „Vorträge“, z. 6. Bad Godesberg 1957, s. 55.

⁴⁰ H. Klüber, Wege zur Lösung gemeinsamer Aufgaben der Stadt und ihres Umlandes. „Raumforschung u. Raumordnung“, 12, 1954, 2/3, s. 74–80. A. Kühn, Stadt-Stadtrand-Umland im amerikanischen Schrifttum. „Raumforschung u. Raumordnung“, 13, 1955, 2, s. 124–125. Patrz również zeszyt 2/3 (1956) czasopisma „Raumforschung und Raumordnung“, poświęcono tematyce granic miasta.

⁴¹ J. H. Schultze, Stadt und Umland. „Die Erde“, 88, 1957, 2, s. 138–141.

⁴² F. Hoffmann, R. Klöp-per, Schrifttum zur Abgrenzung von Stadt und Umland. „Berichte z. Dt. Landeskunde“, 14, 1955, s. 195–206. — Por. również: E. Sirp, Methoden zur Abgrenzung von Stadt und Umland. Ergebnisse und Versuche im Kölner Raum. „Berichte...“, 14, 1955, s. 38–43. — R. Klöp-per, Ludwigshafen und sein Umland. „Berichte...“, 16, 1956, s. 161–173.

Wreszcie stwierdzić należy, iż nieomal przy wszystkich ujęciach monograficznych sprawa wewnętrznej struktury przestrzennej regionu miejskiego i jego granic nie może ująć uwagi geografa, o czym świadczą liczne opracowania niemieckie. Zależnie od stosowanych kryteriów (ludność, użytkowanie ziemi, struktura gospodarcza, sposób zabudowy itp.), mamy tu do czynienia z opracowaniami, które można by zaliczyć do rozmaitych kierunków badawczych, choć łączy je wspólny temat — problem granicy miasta.

- c. Inne prace osadnicze. Niezależnie od szczegółowszej charakterystyki dwu wybranych zagadnień warto pokrótce wspomnieć o innego typu pracach poświęconych osadnictwu.

Geografowie zachodniemieccy, poświęcający dużo uwagi studiom regionalnym, publikują również wiele monografii miast⁴³, które ujmują całokształt zagadnień związanych z miastem lub też ograniczają się do pewnych problemów wybranych⁴⁴. Monografie miast pisane są również w wielkiej liczbie przez przedstawicieli innych dyscyplin, głównie historyków.

Pewną specyfikę niemieckich badań nad osadnictwem stanowi silny rozwój badań historyczno-geograficznych, a w szczególności studiów nad opustoszałymi osiedlami średniowiecznymi⁴⁵.

D. BIBLIOGRAFIA

Zestawienia bibliograficzne dotyczące prowadzonych badań publikowane są przez rozmaite instytucje naukowe czy naukowo-dokumentacyjne. Tu warto zwrócić uwagę na bibliografię publikowaną przez wspomniane powyżej instytucje państwowe badań przestrzennych i geografii. Zaznaczyć należy, że oba te instytucje obejmują swymi zainteresowaniami również teren naszych Ziem Zachodnich, w czym się wyraża m. in. rewizjonistyczne nastawienie rządu NRF. Tak więc biblio-

⁴³ Dla przykładu przytoczyć tu można prace wydane w serii „Forschungen zur deutschen Landeskunde“: E. O t r e m b a, M ü r n b e r g, Die alte Reuchsstadt in Franken und ihr Weg zur Industriestadt. T. 1950. — D. W e i s, Die Grossstadt Essen. Die Siedlungs-, Verkehrs-, und wirtschaftliche Entwicklung des heutigen Stadtgebietes von der Stiftsgründung bis zur Gegenwart. T. 59, 1951. — E. M i c h e l, Die Altstadt von Köln und ihr Wiedererwachen nach der Zerstörung. T. 90, 1956. K. M. R i s, Leverkusen. Grossgemeinde-Agglomeration-Stadt. T. 99, 1958, lub w innych seriach: D. W e i s, Die Grossstadt Essen. „Bonner Geographische Abhandlungen“. T. 7, 1951. — F. B a r t z, San Francisco — Oakland Metropolitan Area, „Bonner Geogr. Abh.“ T. 13, 1954. — H. D ö r n m a n n, Duisburg—Meiderich. Ein Beitrag zum Problem der Ruhrstadt. „Frankfurter Geogr. Hefte“, 1951, z. 2. — W. Z i m m e r, Darmstadt, Grenzen und Möglichkeiten einer Stadt. „Rhein-Mainische Forsch.“ T. 41, 1954. — K. W e i g a n d, Rüsselsheim und die Funktion der Stadt im Rhein-Main-Gebiet. „Rhein-Mainische Forschungen“. T. 44, 1956.

Do tego typu studiów zaliczyć również można wydaną niedawno publikację na temat miast metropolitalnych, („Zum Problem der Weltstadt“, Festschrift zum 32. Deutschen Geographentag in Berlin 20.—24. Mai 1959. Im Namen des Ortsausschusses herausgegeben von Joachim H. S c h u l t z e. Berlin 1959, s. 202, por. rec. L. K o s i Ń s k i e g o, „Przegląd Geograficzny“ 31, 1959, z. 3/4).

⁴⁴ Przykładem może tu być praca H. B r a u x, Standortfragen der neueren Wohnsiedlungen am Beispiel der Städte Köln und Essen. „Kölner Geogr. Arbeiten“, z. 3, Köln 1952, s. 73, w której zajęto się problemami stojącymi na pograniczu urbanistyki, lub praca F. J o n a s a, Die wirtschaftlich-räumliche Differenzierung der Stadt des niedersächsischen Berglandes. „Göttinger Geographische Abhandlungen“, 21, 1958, s. 144, w której omówiono problemy struktury przestrzennej miast.

⁴⁵ H. J ä g e r, Die Entwicklung der Kulturlandschaft im Kreise Hofgeismar. „Göttinger Geogr. Abhandl.“, z. 8, 1951, s. 114. — H. J ä g e r, Zur Wüstungs- und Kulturlandschaftsforschung. „Erdkunde“, 8, 1954, 4, s. 202—209. W. W ö h l k e, Die Kulturlandschaft des Hardehausener und Dalheimer Waldes im Mittelalter. Landeskundliche Karten und Hefte der Geographischen Kommission für Westfalen, Reihen „Siedlung u. Landschaft in Westfalen“, z. 2, Münster 1957, s. 63+9 map.

Przytoczona w tej pracy literatura przedmiotu zawiera ok. 90 pozycji. Najnowsze podsumowanie daje K. S c h a r l a u, Neue Probleme der Wüstungsforschung. „Berichte z. Dt. Landeskunde“, 17, 1956, 2, s. 266—275.

grafie te — zatył. *Bibliographischer Index* i *Neues Schrifttum* — obejmują sporo pozycji polskich.

Bibliographischer Index. Jest to wydawnictwo bibliograficzne *Institut für Raumforschung* w Bad Godesberg, obejmujące piśmiennictwo całego świata w zakresie badań przestrzennych i planowania regionalnego. Publikowane corocznie od r. 1950 (ostatni tom dotyczy r. 1953) stosuje następujący układ:

- I. Zadania i metody badań przestrzennych.
- II. Polityczno-prawne podstawy planowania regionalnego.
- III. Praktyka planowania krajowego, regionalnego i miejskiego.
- IV. Główne problemy planowania przestrzennego. 1) Ogólne — a. aglomeracja i decentralizacja, b. miasto a zaplecze, c. ośrodki lokalne (*Zentrale Orte*), d. nowe miasta, e. miasta małe i średnie, f. planowanie terenów wiejskich. — 2) Społeczne — a. równowaga ludnościowa i przesiedlenia, b. problemy wielkich miast, c. miasto a wieś (urbanizacja, ucieczka ze wsi), d. relacje między miejscem pracy a miejscem zamieszkania, e. zagadnienia wypoczynku. — 3) Gospodarcze. — 4) Regionalne (tu m. in. wyodrębnione są prace dotyczące naszych Ziemi Zachodnich). — 5) Specjalne polityczne.
- V. Badania stanu istniejącego i planowanie branżowe. A. Ogólne tu m. in.: 1. Ludność — a. badania socjograficzne, socjologiczne i w zakresie geografii ludności, b. wędrówki ludności, c. rozwój zaludnienia i statystyki ludności, d. prognozy ludności. — 2. Środowisko geograficzne. — 3. Geografia regionalna, tu m. in. a. geografia miast, b. geografia osiedli. — B. Branżowe, tu m. in.: 1. Praca. 2. Problemy przesiedleńców.

Ze względu na opóźnienia w publikacji tego wydawnictwa bieżąca bibliografia publikowana jest w czasopiśmie „*Raumforschung und Raumordnung*”, przy czym zestaw pozycji jest tu znacznie skromniejszy, ogranicza się bowiem do pozycji wybranych.

Neues Schrifttum. Jest to bibliografia geograficzna, obejmująca prace dotyczące krajów niemieckich (w tym także naszych Ziemi Zachodnich, zgodnie ze wspomnianą powyżej ogólną tendencją rewizjonistyczną), Austrii i Szwajcarii, publikowana bieżąco na łamach czasopisma „*Berichte zur Deutschen Landeskunde*”, wydawanego przez *Bundesanstalt für Landeskunde* w Remagen.

Bibliografia ma w zasadzie układ regionalny, tzn. zestawiona jest dla krajów i ich części, a w ramach tego głównego podziału pozycje grupowane są kolejno w działach:

- I. Ogólnym — m. in. bibliografie, statystyki, wykazy miejscowości, mapy.
- II. Środowiska geograficznego.
- III. Ludności — rozmieszczenie i struktura ludności, migracje, zagadnienia przesiedleńców, język, folklor, szkolnictwo, zagadnienia kościelne.
- IV. Historii i geografii politycznej.
- V. Prawa i administracji.
- VI. Gospodarki.
- VII. Osadnictwa — geografia miast, osiedla miejskie, wiejskie i przejściowe, budownictwo, historia i geografia sztuki.
- VIII. Krajobraz i planowanie przestrzenne.
- IX. Monografie — m. in. monografie miast.

Obie omówione bibliografie uzupełniają się wzajemnie, dając raz przekrój typologiczny, a raz regionalny. Obie nie ograniczają się tylko do Niemiec, ale można przypuszczać, że literatura niemiecka jest w nich dokładnie uwzględniona.

Leszek Kosiński